

Vladimír PATRÁŠ

(Bańska Bystrzyca)

BEŽNÁ KOMUNIKÁCIA OBYVATEĽOV SÚČASNÝCH MIEST VO SVETLE SLOVENSKÝCH SOCIOLINGVISTICKÝCH VÝSKUMOV

Metodologický posun od štruktúrno-systémových pohľadov na jazyk ku komplexnejšiemu (sociálno-komunikačnému, pragmatickému a i.) skúmaniu verbálnej komunikácie vo svetovej lingvistike akceleroval v 50., ale predovšetkým v 60. rokoch tohto storočia. Nové trendy zaregistrovala aj slovenská jazykoveda, a to predovšetkým v oblasti priameho, bezprostredného, ústneho každodenného verbálneho kontaktu. Treba dodať, že vari celkom oprávnené: hovorená komunikácia v bežnej dorozumievacej sfére (teda pri polooficiálnom/neoficiálnom komunikačnom kontakte) sa totiž manifestuje ako výrazný zdroj dynamiky (národného) jazyka predovšetkým z hľadiska jej vysokej variantnosti a konkurenčných ambícií.

Bez väčšieho rizika možno povedať, že rešpektovanie sociálnej bázy verbálnej komunikácie slovenským jazykovedným bádaniam nikdy nechýbalo. Naopak – prierez dejinami (spisovnej) slovenčiny zreteľne signalizuje, že slovenski lingvisti sa fakticky zaoberali problematikou, ktorá sa dnes nachádza v zornom poli hraničných (interdisciplinárnych) vied. Napr. slovenskí kodifikátori (A. Bernolák – 1787; Ľ. Štúr – 1843; M. M. Hodža a M. Hattala – 1851; S. Czambel – 1890, 1902, a i.) skúmali záležitosti bilingvizmu (vzťahy slovenčiny a češtiny), diglosie (status regionálnych dialektov voči spisovnej forme), problematiku jazykových kontaktov a pod. To sú okruhy, ktore v súčasnosti tvoria predmet sociolingvistiky, psycholingvistiky, pragmatiky, teórie komunikácie a iných vied s globálnejším vedecko-metodologickým rozmerom.

Sociálne (sociologické) aspekty vo výskumoch jazyka sa v slovenských podmienkach prakticky začali prejavovať už v oblasti dialektologických bádani. Pojem región sám osebe predpokladá existenciu špecificky štruktúrovanej mikrosociéty. Prejavy existencie konkrétnych historicko-zemepisne

sformovaných spoločenstiev, t.j. tradičné teritoriálne dialekty, sa však zväčša hodnotili na základe kontrastov medzi nimi a prestížnou spisovnou podobou dorozumievania. Výnimku z takéhoto postupu tvorili niektoré slovníkové a atlasové výstupy, napr. veľkolepo spracovaný Atlas slovenského jazyka (jednotlivé diely publikácie vychádzali na prelome 70. a 80. rokov).

Konfrontovaním dialektu a spisovného jazyka sa vytvorilo napätie medzi dvoma evidentne (systémovo) odlišnými varietami. Obe síce v komunikácii plnia rozličné úlohy, ale patria k spoločnému fenoménu – národnému jazyku. Podobné konštatovanie platí aj o tzv. sociálnych dialektoch (slangu/slangizmoch, argote/argotizmoch, žargóne/žargonizmoch), t.j. o prvkoch, zložkách a mechanizmoch, ktorými sú z veľkej časti nasycované komunikáty v bežnej dorozumievacej sfére. Treba poznamenať, že územné a sociálne nárečia si v zmysle tradičnejších „homogénnych“ náhľadov stále primárne zachovávajú appendix nespisovnosti (s príchutou synekdochy aj ako „nehotovosti, nedokonalosti, neplnoprávnosti; nesprávnosti“).

Napätie medzi spisovnosťou a nespisovnosťou ako kľúčový parameter sa exponuje aj v prvých sociologicky orientovaných výskumoch tzv. jazyka mesta/mestskej reči. V dôsledku urbanizačných zmien, koncentrácie obyvateľstva, zmenšovania interpersonálnych a sociálnych vzdialeností (zblížovanie sociálnych skupín) a sociálnej mobility sa v meste uplatňuje predovšetkým bezprostredné, spontánne ústne dorozumievanie výrazne ovplyvňované sociálnou štruktúrou mestských sociét.

Teoreticko-metodologické základy pre výskumy verbálnej komunikácie v mestách pre vtedajšie česko-slovenské podmienky boli položené už v prácach príslušníkov Pražskej lingvistickej školy. Východiská bádania, jeho zameranie a význam pre slovenskú a českú jazykovedu boli predstavené v programovom príspevku J. Běliča (Bělič 1962). V zmysle projektu sa v rokoch 1963–1965 uskutočnila etapa výskumov hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v špecifických mestských podmienkach. Koordinátorom akcie na Slovensku sa stalo Združenie slovenských jazykovedcov v Bratislave pod vedením E. Paulinyho. Výsledky výskumov boli prednesené ako referáty na konferencii v Smoleniciach a publikované tlačou ako príspevky v dvojdielnom zborníku *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny* (1972).

Cieľ projektu – zistiť stav v používaní hovorenej formy spisovnej slovenčiny v rozličných vrstvách slovenskej spoločnosti, v prostredí, v ktorom spisovný prejav funguje ako normálny prostriedok spoločenskej komunikácie (porov. Pauliny, 1972: 3) – síce bol dosiahnutý, ale len vzhľadom na striktnosť napätia na osi spisovnosť – nespisovnosť. Je pravda, že v mestách viacero ich obyvateľov aktívne využíva hovorený variant spisovného jazyka, ale nie je to jediná (výhradná) podoba. („Kol'ko...obyvateľov Bratislavy hovorí spisovne? Nazdávame sa, že 1 percento je veľmi mnoho a že to bude skôr len niekoľko promile. Väčšina ľudí je síce schopná písať spisovnou

slovenčinou, ale pri rozhovore ju nepoužíva." Toman 1981: 79). So vzrastajúcou mierou spontánnosti, uvoľnenosti, neoficiálnosti a nepripravenosti klesá miera využívania prostriedkov spisovného vyjadrovania. Najnovšie výskumy z 80. a 90. rokov signalizujú, že túto nepriamu úmernosť výraznejšie neovplyvňujú ani také závažné sociologické parametre komunikantov, ako je napr. ich vzdelanie a sociálne zaradenie (porov. napr. Patráš 1990, 1991).

Ústrednej hypotéze o spisovnom dorozumívaní ako o normálnom spôsobe komunikovania v bežnej komunikácii sa celkom zákonite podriadila aj metodológia výskumov. Bádateľské tímy sledovali úroveň verbálnych prejavov len v stredovom generačnom niveau (30–40-roční obyvatelia miest), v tzv. mestotvorných sociálnych vrstvách. Členovia výskumných vzoriek („reprezentanti“) boli vyberaní z radov rodákov, príp. starousadlíkov dlhšie žijúcich v meste. Priame anketovanie (zámerné neutajované pozorovanie, interview s odkrytým mikrofónom pri magnetofónovom zázname) sa veľmi vhodne dopĺňalo dotazníkovou metódou. Metodologický postup podriadený cieľu – profilovať bežnú spontánnu komunikáciu v mestských podmienkach ako spisovnú podobu dorozumievania takpovediac „za akúkoľvek cenu“ – občas vyústil do získavania umelých, neprirodzených textov: respondenti pod tlakom vonkajších okolností svoje prejavy štylizovali, vyskytli sa u nich psychické bariéry a nechota spolupracovať vzrastala.

Pri vlastných sociolingvisticke orientovaných výskumoch (porov. Patráš 1990) sme zistili, že v spontánnej, bezprostrednej komunikácii s vylúčením, resp. obmedzením retardačných faktorov (Labovov tzv. paradox pozorovateľa, ktorý môže ovplyvniť informant, explorátor i technika zberu; porov. Bell 1980: 251) sa komunikáty manifestujú ako hybridné útvary, v ktorých sa kontrole prejavu venuje minimálna pozornosť.

Napriek zdôrazneným obmedzeniam a niektorým v súčasnosti už prekonaným záverom celé úsilie bádateľ'ov zo 60. rokov prinieslo niekoľko závažných a podnetných poznatkov. Tzv. jazyk mesta/mestskú reč nemožno stotožňovať s hovorenou podobou spisovnej slovenčiny v meste, s bežným hovoreným jazykom, ani s hovorovým štýlom. V komunikátoch príslušníkov mestských sociét sa počas výskumov zámerne eliminovali príznakové črty dialektov. Ich miesto zaberali prvky, zložky a mechanizmy, ktoré komunikanti sami pokladali za spisovné prostriedky. Na tento jav poukázali samotní výskumníci a kvalifikovali ho ako (povedané novšou terminológiou) signál komunikačnej kompetencie: respondentova „strojenosť“ spriezačňuje prvky, ktoré hovoriaci považuje za príznakové, t.j. „nesprávne“ (Pauliny 1972). Metóda odkrytého mikrofónu okrem toho poskytuje priestor aj na skúmanie podmienok tzv. prepnutia kódu u diglosných hovoriacich.

Veľkú zodpovednosť z hľadiska objektivizácie výsledkov výskumov si všeobecne vyžaduje aj zaistenie reprezentatívneho korpusu populácie, ktorý odráža podstatné znaky mestského spoločenstva z hľadiska kľúčových

sociodemografických parametrov – veku, vzdelania, socioprofesiovej štruktúry, teda tzv. panelu. Ukázalo sa, že sociolingvistický prieskum treba realizovať prostredníctvom videotechniky vo všetkých vekovo-generačných vrstvách obyvateľov mesta, hoci je známe, že 30–40-roční komunikanti využívajú i progresívnejší, dynamickejší, nielen petrifikovaný, statickejší komunikačný materiál. Voči ostatným, tzv. okrajovým generačným skupinám (najstarší a najmladší príslušníci mestského spoločenstva) potom tvoria akýsi nivelizovaný štandard (porov. Jedlička 1980: 176).

S existenciou nivelizovaného štandardu v centrálnej vekovogeneračnej skupine komunikantov a odlišných štandardov komunikácie v okrajových generačných skupinách je objektívne spojená aj existencia viacerých noriem. Vychádza sa pritom z konštatovania, že norma v bežnej spontánnej komunikácii nemá len „čistý“ (jazykovo-systémový) charakter, ale profiluje sa ako sociálno-historická kategória; jazykovému systému teda môže zodpovedať niekoľko noriem, ktoré sa vzájomne varírujú (porov. Bosák 1993: 174; v poľských podmienkach napr. Miodek 1993: 76). Konkrétne sociolingvistické výskumy poukazujú na reálnu existenciu viacerých (nazvime ich širšie: komunikačných) noriem. V bulharských podmienkach na tri normy vo vzájomnej hierarchii poukazujú Bajčev, Videnov (1988), v slovenskom kontexte napr. Slančová, Sokolová 1993, 1994; Patráš 1991. Zdá sa, že uvažovať o jedinej norme (hlavne v oblasti bežnej spontánnej komunikácie) je v súčasnosti anachronizmus.

Celý projekt výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny zo 60. rokov bol v slovenských podmienkach prvým domácim výrazne sociologicky orientovaným programom. Jeho výsledky predstihli dobu; na smolenickej vedeckej konferencii (1965) sa viackrát vyslovila obava, aby sa výsledky výskumu nezneužili (Ondrejovič 1994: 13). Ostatne, i zborník z konferencie vyšiel až sedem rokov po jej uskutočnení, t.j. po uzavretí bádání.

Podnety z projektu by si boli vyžadovali ďalšie prehĺbenie a monografické spracovanie. Vo výskumoch sa však (na rozdiel od situácie v českých podmienkach) pokračovalo len sporadicky, a to ako prierezy hovorenou podobou spisovnej slovenčiny vo viacerých východoslovenských mestách (výberovo porov. Muránsky 1968, 1969, 1970, 1976, 1984) na základe overenej metodológie z celoštátneho projektu. Nevykonali sa prieskumy prudko sa rozvíjajúcich slovenských mestských aglomerácií a centra (Bratislava). Naproti tomu sa však v 70. rokoch začal rozvíjať výskum tzv. sociolektov, t.j. špecifických súborov komunikačných prostriedkov a postupov obohacujúcich aj bežnú komunikáciu v mestách.

Bádania v oblasti bežného každodenného dorozumievania obyvateľov slovenských miest do komplexnej roviny posunul komunikačný prístup v teórii spisovnej slovenčiny (Horecký 1979). J. Horecký ako prvý v slovenských podmienkach vytvoril typológiu komunikačných udalostí na základe sociálneho

kontextu a navrhol kvalitatívne novú stratifikáciu jazyka. Do úvahy už nebral „klasické“ napätie dvoch faktícít (spisovnosť – nespisovnosť), ale primárne uvažoval o fenoméne národného jazyka. V ňom popri prestížnej spisovnej forme a nárečiach funguje aj štandardná, subštandardná a nadnárečová forma; osobitné miesto zaberá umelecký jazyk. Horeckého teória začala novú etapu v (sociologicky orientovaných) lingvistických štádiách.

Na prelome 70. a 80. rokov sa o profilovanie jazykovej situácie v Bratislave pokúsila S. Šoková (1983). Komunikáčne osnovaný výskum založila na funkčnom protiklade jazyka mesta a jazyka vidieka, sekundárne konfrontujú hovorenú podobu jazyka Bratislavy a písanú podobu spisovného jazyka. Jazykovú komunikáciu v mestách charakterizovala na základe črt komplexnej hovorenosti. Komplexnú hovorenosť okrem zvukovej podoby charakterizuje spontánnosť, situačnosť, neverejnosť, neoficiálnosť, dialogickosť, t.j. parametre uplatňujúce sa v bežnej komunikácii. Autorka v rámci systémovo-sociologickej charakteristiky hovorenej komunikácie v Bratislave akcentovala viacero prínosných postrehov: a) jazyk mesta je veľmi citlivý, dynamický a vnímavý predovšetkým na vonkajšie vplyvy; b) pre komunikáciu v meste sú príznačné pestré komunikačné stereotypy, ktoré umožňujú komunikovať s minimálnym počtom jazykových prostriedkov; c) situačnosť podporuje toleranciu voči uvoľnenej výslovnostnej norme; d) jazyk mesta ovplyvňujú protikladné tendencie (módnosť – archaizovanie z recesie; vulgarizovanie versus intenzifikácia intelektualizačných vplyvov a pod.) pod vplyvom pестrej sociálnej stratifikácie obyvateľ'ov miest.

Práca Šokovej svedčí o tom, že taký sociálno-komunikačný komplex, akým Bratislava nepochybne je, si vyžaduje iné metodologické postupy ako v prípade menších urbanizačných jednotiek. Celkovému poznaniu jazykovej situácie musia predchádzať parciálne sondy do jednotlivých sociokomunikačných sfér – výsledky precízneho generačného, sociálneho, situatívneho a i. diferencovania. Je pochopiteľné, že náležité zvládnutie takto koncipovaného programu presahuje možnosti individuálneho štádatel'a.

Bez väčšieho rizika skresľovania skutočnosti možno povedať, že S. Šoková vytvorila jeden z predpokladov na inštitucionálne ukotvenie výskumov bežnej komunikácie v mestách na sociolingvistických princípoch. Ďalšie perspektívy faktického konštituovania sociolingvistiky na Slovensku boli predložené v projekte Slovenčina v súčasnej komunikácii (pol. 80. rokov); dosiahnutý stupeň štádatia sa reflektoval v kolektívnej monografii (Horecký, Buzássyová, Bosák 1989). Ako jeden z výstupov projektu boli predstavené aj výsledky výskumu hovorenej podoby slovenčiny v Banskej Bystrici (Patráš 1990, 1991). O niektorých výsledkoch sme informovali poľskú vedeckú komunitu na konferenciách v Štetíne 1993, a v Lodži 1994 (porov. Patráš 1993, 1994).

V 90. rokoch sa štúmanie bežnej spontánnej komunikácie v slovenských mestách rozvíja predovšetkým na báze komunikačno-pragmaticky projekto-

vaných výskumov; systematickejšie sa rozvíja na východnom Slovensku (Slančova 1990; Slančova, Sokolová 1993, 1994). V popredí pritom okrem iného stoja otázky noriem bežnej každodennej komunikácie, prirodzene, aj v nevyhnutnej konfrontácii s nedávnym stavom. Príspevky prešovského vedeckého tandemu potvrdzujú čoraz zreteľnejší trend rozširovania/prekrývania hraníc medzi jednotlivými dorozumievacími varietami v rámci bežnej hovorenej komunikácie.

Ukazuje sa, že aj taká hybridná oblasť dorozumievania, akou je bežná komunikácia v (slovenských) mestách, citlivo reaguje na prudko sa meniace komunikačné pomery v národnom jazyku. Potvrdzuje sa hypotéza o existencii dvoch vyhranujúcich sa variantov (konglomerátov) národného jazyka – ústnej a písanej komunikácie, ktoré sa vyvíjajú na relatívne odlišných sociálno-komunikačných princípoch. Domnievame sa, že na základe prehľbujúcich sa výskumov bežnej hovorenej komunikácie aj slovenská sociolingvistika solidne prispieva k objektivizovaniu reálneho stavu komunikácie (prinajmenšom v slovanských podmienkach). Táto funkcia potvrdzuje životaschopnosť sociologicky orientovaných bádanií a oprávnenosť existencie (slovenskej) sociolingvistiky vo vedecko-metodologickom kontexte jazykovedy.

LITERATÚRA

- Bajčev B., Videnov M., *Sociolingvističesko proučvane na grad Veliko Tyrново*, Sofija 1988.
- Bell R. T., *Sociolingvistika*, Moskva 1980.
- Bělič J., *Ke zkoumání městské mluvy*, „Slavica Pragensia“ 1962, t. 4, s. 569–575.
- Bosák J., *Skúmanie slovenčiny ako sociálno-komunikačného systému v slovanskom kontexte*, „Slavica Slovaca“ 1993, t. 28, s. 171–177.
- Horecký J., *Východiská k teórii spisovného jazyka*, [w:] *Z teórie spisovného jazyka*, red. J. Ružička, Bratislava 1979.
- Horecký J., Buzássyová K., Bosák J., *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, Bratislava 1989.
- Hovorená podoba spisovnej slovenčiny I, II*. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6.–9. októbra 1965. Zborník materiálov, red. J. Horecký, Bratislava 1972.
- Jedlička A., *Jazyková kultura*, [w:] Kubik M., Schmidt W., *Jazykověda a příprava učitelů jazyků I*, Praha 1980.
- Miodek J., *O normie językowej*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław–Lublin 1993, s. 73–83.
- Muránsky J., *Z výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny na východnom Slovensku*, [w:] *Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska 10*, red. I. Sedlák, Košice 1968, s. 315–325.
- Muránsky J., *K metodologickým otázkam výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny*, [w:] *Jazykový zborník venovaný prof. PhDr. Š. Tóbkovi, CSc., k 60. narodeninám*, red. P. Bunganič, Bratislava 1969, s. 111–116.

- Muránsky J., *Morfologické osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny vo východoslovenských mestách*, „Zborník Pedagogickej fakulty UPJŠ v Prešove“ 9, t. 3 „Slovakistika“, red. M. Novák, Bratislava 1970, s. 57–80.
- Muránsky J., *Zvuková realizácia spoluhláskových skupín v hovorenej podobe spisovnej slovenčiny*, „Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove UPJŠ v Košiciach“ 11, t. 3 „Slavistika“, red. M. Novák, Bratislava 1976, s. 87–110.
- Muránsky J., *Všeobecná analýza textov z výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny*, [w:] *Štylistické otázky textu*, red. F. Ruščák, Prešov 1984, s. 173–181.
- Ondrejovič S., *Sociolingvistika a jazyková kultúra. Spisovná slovenčina a jazyková kultúra* (konferenčné materiály; Budmerice 27.–29. októbra 1994), Bratislava 1994, s. 12–14.
- Patráš V., *Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici*, rkp., Bratislava 1990.
- Patráš V., *Exponovanie komunikačných noriem v hovorenej podobe slovenčiny v meste*, [w:] *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*, red. P. Odaloš, V. Patráš, Banská Bystrica 1991, s. 198–205.
- Patráš V., „Switching of Code“ v komunikácii obyvateľ'ov súčasných miest, referát na medzinárodnej sociolingvistickej konferencii, Szczecin, september 1993 (w druku).
- Patráš V., *Sociálne vektory a dynamika variet v komunikácii obyvateľ'ov miest*, referát na medzinárodnej konferencii, Lodž, máj 1994 (w druku).
- Pauliny E., *Otvárači prejav*, [w:] *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny I*, referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6.–9. októbra 1965. Zborník materiálov, red. J. Horecký, Bratislava.
- Slančová D., *Anketový prieskum o postojoch k jazyku*, „Slovenská reč“ 1990, nr 55, s. 1–16.
- Slančová D., Sokolová M., *The Norms of Spoken Communication in East Slovakia*, „Slovo a slovesnosť“ 1993, nr 54, s. 220–224.
- Slančová D., Sokolová M., *Variety hovorenej podoby slovenčiny*. [w:] *Studia Academica Slovaca. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*, 23, Bratislava 1994, s. 225–240.
- Šoková S., *Hovorený jazyk Bratislavy*, rkp., Bratislava 1983.
- Toman J., *Ako správne hovoriť*, Bratislava 1981.

Vladimir Patráš

POTOCZNA KOMUNIKACJA MIESZKAŃCÓW WSPÓŁCZESNYCH MIAST W ŚWIETLE SŁOWACKICH BADAŃ SOCJOLINGWISTYCZNYCH

Autor ma na celu syntetyzujące przedstawienie badań socjolingwistycznych prowadzonych w słowackich aglomeracjach miejskich. Pierwszy etap badań tzw. języka miasta realizowany był w latach 60. i na początku następnego dziesięciolecia. Metodologia badawcza była oparta na przeciwstawieniu: literackość – nieliterackość środków językowych. Mimo ograniczeń, ten pierwszy socjolingwistyczny projekt wyprzedził swoją epokę. Wyniki badań terenowych wykazały, że potoczna, spontaniczna komunikacja w warunkach miejskich nie jest zjawiskiem jednolitym, (np. literackim), ale hybrydą, której nie można lokalizować tylko w granicach: odmiana literacka – tradycyjny dialekt. Ta hipoteza potwierdziła się wraz z wprowadzeniem komunikacyjnego podejścia do teorii literackiego języka słowackiego (Horecký 1979). W związku z respektowaniem fenomenu języka narodowego eksponuje się funkcyjne cechy kompleksowej potoczności. Podejście komunikacyjne zapoczątkowało drugi etap badań języka

miejskiego. Oparte na teorii komunikacji i pragmatyki badania z ostatniego dziesięciolecia (1985–1995) sygnalizują wiarygodnie, że formacja komunikacyjna funkcjonująca w środowiskach miejskich jest bardzo dynamiczna, wewnętrznie zróżnicowana, zależna od socjalno-komunikacyjnego statusu jej użytkowników. Potwierdza się pogląd o istnieniu dwóch podstawowych odmian języka narodowego – ustnej i pisanej; każdy wariant odgrywa swoistą rolę w porozumiewaniu się, ma specyficzną normę i profil.